

ΑΝΤΙΣΥΜΜΕΤΡΙΑ

ΕΝΑΣ ΡΥΘΜΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΡΑΤΑΚΤΙΚΑ ΖΕΥΓΗ

Ἀφιερωμένο στή μνήμη τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδη

Μελετώντας πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια τὴν παράταξη τῶν οὐσιαστικῶν στὸν Ὅμηρο διαπιστώσαμε¹ πὼς σὲ μιὰ ὀλόκληρη σειρά ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα περίπου παρατακτικά ζεύγη προσηγορικῶν, πού δὲν εἶναι ἐπαυξημένα με ἐπίθετο ἢ ἄλλον προσδιορισμὸ κανένα, τὰ παραταγμένα οὐσιαστικά παρουσιάζουν σὲ μεγάλη πλειοψηφία (περίπου 90%) μετρικὴ μορφή τὸ ἓνα ἀντίστροφη ἀπὸ τὸ ἄλλο: μακρὰ καὶ βραχέα στοιχεῖα, ἄρση καὶ θέση τοῦ μέτρου εἶναι ἔτσι τοποθετημένα ὥστε με ἄξονα τὸ συμπλεκτικὸ ἢ διαζευκτικὸ σύνδεσμο τὸ ἓνα οὐσιαστικὸ νὰ ἀποτελεῖ ἄρνητικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἄλλου, π.χ.

(1) ἴ α μ β ο ς ( ) τ ρ ο χ α ῖ ο ς²

τόνδε νόον καὶ θυμόν ἐνὶ στήθεσσιν ἔχοντες (Δ 309)

Ἄργεῖοι Τρώεσσι φόνον καὶ κῆρα φέροντες (Β 352)

(2) δ ά κ τ υ λ ο ς ( ) ἀ ν ά π α ι σ τ ο ς

ἴμματα καὶ κεφαλήν ἱκελός Διὶ τεροπικροάωνω (Β 478)

ταύρων ἢ δ' αἰγῶν, τόδε μοι κρήνην ἐέλωω (Α 41)

(3) ἀ ν ά π α ι σ τ ο ς ( ) δ ά κ τ υ λ ο ς

κνάει, σάκεσίν τε καὶ ἔγχεσι πεφρικυῖαι (Δ 282)

νῆα ἄλις χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ νηήσασθαι (Ι 279)

τοῖον οἱ πῦρ δαῖεν ἀπὸ κροατός τε καὶ ὄμων (Ε 7)

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τῆς ἀντισυμμετρίας, ὅπως μποροῦμε νὰ τὸ ὀνομάζουμε, δὲ θὰ ἦταν σωστὸ οὔτε σὲ σύμπτωση νὰ τὸ ἀποδώσουμε, ἔτσι πού

1. Ἡ παράταξη τῶν οὐσιαστικῶν στὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς ὀμηρικούς Ὑμνοὺς (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχ. Παν. Θεσσαλ., Παράρτημα ἀριθμ. 4. Θεσσαλονίκη (1960) 49 κέ.

2. Ὁ ἀντίθετος συνδυασμὸς — τροχάιος ( ) ἴαμβος — πού θὰ δοῦμε νὰ ἀφθονῇ στὰ νεοελληνικά, ἂν θεωρήσουμε, ὅπως καὶ εἶναι, ἀπαραίτητη τὴ μεσολάβηση τοῦ συνδέσμου, ἀποκλείεται στὸν ἐξάμετρο ἀπὸ μετρικούς λόγους.

τὸ ποσοστὸ εἶναι τόσο μεγάλο, οὔτε σὲ λόγους μετρικοῦ ἐξαναγκασμοῦ¹. Πιὸ πιθανὴ λύση φαίνεται ἡ ὑπόθεση, ὅτι πίσω ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀντισυμμετρικὰ παραδείγματα κρύβεται μιὰ ιδιαίτερη ἀγάπη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας γιὰ τὰ μετρικὰ ἀντίστροφα ζεύγη. Μιὰ τέτοια γλωσσικὴ προτίμηση μπορεῖ νὰ διαπιστωθῇ καὶ στὸν ποιητικὸ καὶ στὸν πεζὸ λόγο, τὸ γραπτὸ ἢ τὸν προφορικὸ, μόνον σὲ περιπτώσεις, ὅπου ἡ γλώσσα διαμορφώνει τὸ ὕλικό της ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε μετρικὸ, νοηματικὸ ἢ ἄλλον ἐξαναγκασμό, ὅπου δηλαδὴ τῆς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ διαλέξῃ ἀνάμεσα σὲ περισσότερες δυνατότητες. Ἔτσι εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ ἐξαλείψουμε ἀπὸ τὸ ὕλικό μας ἕνα πλῆθος παραδείγματα, ὅπου ἡ ἀντισυμμετρία δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀποτελῇ τὸ ἀποτελεσμα μιᾶς ἐλεύθερης ἐκλογῆς, π.χ.

γυνη καὶ κτήμαθ' (Γ 255) — δόμοι καὶ κτήματ' (δ 79)
(ἴσως ἀπὸ σύμπτωση ἢ ἐκθλιψη νὰ εὐνοῖ τὴν ἀντισυμμετρία)

καλλεῖ καὶ χάρισσι στίλβων (ζ 237)

(ἡ ἀντισυμμετρία βασίζεται στὰ δύο σύμφωνα ποὺ ἀκολουθοῦν)

νύκτας τε καὶ ἡμαρ (Ε 490) — παῖδες καὶ γαμβροί (Ω 331)
(λεξιλογικὸς ἐξαναγκασμός: πῶς ἄλλιῶς νὰ τὸ ἔλεγε;)

Ἐνδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὴ θεωρία μας ἔχουν μόνον τὰ μετρικὰ ἀβίαστα τυπολογικὰ ἢ σχεδὸν τυπολογικὰ ζεύγη, ὅπου δηλαδὴ ὁ ποιητής, ἂν καὶ μπορούσε μὲ ἕνα μόνον οὐσιαστικὸ νὰ ἀποδώσῃ τὸ νόημα, προτίμησε νὰ χρησιμοποιήσῃ δύο, ποὺ ἀποτελοῦν ζευγὸς ἀντισυμμετρικό. Τέτοια παραδείγματα ὑπάρχουν στὸ ὁμηρικὸ ὕλικὸ πολλά: μένος καὶ θάρσος ἢ θυμὸς ἢ χεῖρας (Ε 2, Ν 287, Χ 346, Ω 198, ε 321· πβ. Ε 470 = Ζ 72 = Ο 514), νόον καὶ μῆτιν (Η 447), δέμας ἢ φωνὴν καὶ εἶδος (Ω 376, ε 213, ζ 16), γενεῆς τε καὶ αἵματος (Ζ 211 = Υ 241), γόνον καὶ πένθος (Ρ 37 = Ω 741), χάριν καὶ κῶδος (Δ 95, ο 320), χόλος καὶ μῆνις (Ο 122), πόνος ἢ ἔρις καὶ νεῖκος (Μ 348, Φ 513, υ 267· πβ. Υ 251), ἔλωρ καὶ κόρυμα (Ε 488, Ρ 151, γ 271, ε 473), ἔπος καὶ μῦθον (λ 561), πύλας καὶ τεῖχος (Ν 679), πόλιν καὶ γαῖαν ἢ ἄστν (Ρ 144, ζ 177, 191, κ 39), κ.ἄ.

Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἔλα δίχως ἐξαίρεση τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς προομηρικῆς ἐπικῆς γλώσσας, μπορούμε, νομίζουμε, ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἐπαναλαμβάνονται, νὰ μιλήσουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ μιὰ τυποποίησιν τῶν ἀντισυμμετρικῶν ζευγῶν, ποὺ οἱ ρίζες της βρίσκονται στὸ λαϊκὸ ὑπόστρωμα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Ἔτσι κερδίζουμε ὅχι μόνον γιὰ τὴν ὁμηρικὴ ἔρευνα ἕνα ἀκό-

1. Δεκαεπτὰ «ἀνώμαλα» παραδείγματα (π.χ. Δ 521, Ρ 569, β 272, δ 8) ἀποδεικνύουν ὅτι μὲ τὸν ἐξάμετρο συμβιβάζονται καὶ ὅχι ἀντισυμμετρικὰ ζεύγη.

μα μορφολογικό λαϊκό στοιχείο πλάι στα πολλά που έντοπίστηκαν από τον M. Parry και τη σχολή του, αλλά και για τη θέση μας ένα ισχυρό επιχείρημα: ποιά μεγαλύτερη απόδειξη για την ύπαρξη μιᾶς γενικῆς γλωσσικῆς προτίμησης από τη διαπίστωση ὅτι ἐπιδρᾶ στο λαϊκό τυποποιημένο ὕλικό; Ἡ ἴδια ἄλλωστε γλωσσικὴ τάση ἔχει διατηρηθῆ ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ὡς σήμερα ἀκόμα στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ γλώσσα, γεγονὸς που αἶρει καὶ τὶς τελευταῖες δυνατὲς ἐπιφυλάξεις. Ὁ χρόνος τῶν συλλαβῶν ἔπαψε ἀπὸ καιρὸ νὰ ἀποτελεῖ τὴ ρυθμικὴ βάση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ ἀντικαταστήθηκε ἀπὸ τὸ δυναμικὸ τονισμό· σ' αὐτὸν τώρα στηρίζεται καὶ ἡ ἀντισυμμετρία τὴν ὑπόστασή της, π.χ. *γέλια καὶ χαρὲς, χάρδια καὶ φιλιὰ, φύλλο καὶ φτερό, κόσμος καὶ ντουνιάς, δόξα καὶ τιμὴ, φωτιά καὶ λαύρα, Πάσχα καὶ Λαμπρὴ, παίζει καὶ γελᾷ*¹, *μέγας καὶ πολὺς ἢ τρανός, καλὰ καὶ ἅγια, ἱερὸ καὶ ὄσιο* κ.ἄ.π.

Τὰ ἀντισυμμετρικὰ φυσικὰ ζεύγη (π.χ. *ἥλιος καὶ βροχὴ, νύφη καὶ γαμπρός, ἐχθροὶ καὶ φίλοι, φίλοι καὶ δικοί, ἀρχὴ καὶ τέλος, μπούκα καὶ φωτιά, τρέχει καὶ πηδᾷ, πίνω καὶ μεθῶ, μπροστὰ καὶ πίσω* κτλ.) δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἀξία, ἀφοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἡ ἀντισυμμετρία τους ὀφείλεται σὲ λεξιλογικοὺς καθαρά λόγους· ὅπωςδὴποτε πιστεύουμε πὼς ἡ παρουσία τους καὶ ἡ συχνὴ τους ἐπαλάληση συμβάλλουν στὴν καλλιέργεια τῆς ἀντισυμμετρικῆς τάσης².

Ἐνδεικτικότερα μᾶς φαίνονται τὰ παρακάτω παραδείγματα, ὅπου μιὰ δυνατὸτητα ἐκλογῆς ὅπωςδὴποτε ὑπῆρχε: *ζωὴ καὶ κότα, κ... καὶ βρακί, λίγο καὶ καλό, σώνει καὶ καλά, γιατί καὶ διότι* (τὸ παιχνίδι) κ.ἄ.π. Λεπτὴ διαίσθηση ὀδήγησε, πιστεύουμε, μερικές φορές καὶ προσωπικοὺς συγγραφεῖς νὰ διαλέξουν ἀντισυμμετρικοὺς — γιὰ τὸ ἐλληνικὸ αὐτὶ λοιπὸν εὐρυθμοὺς — τίτλους γιὰ τὰ ἔργα τους, π.χ.: *Ταμπουράς καὶ Κόπανος* (τίτλος τῆς πιὸ λαϊκότερης συλλογῆς τοῦ Α. Πάλλη), *Παῦλος καὶ Μικὲς* (τίτλος τῆς μετάφρασης τοῦ εὐθυμογραφήματος τοῦ W. Busch, Max und Moritz), *Εἶθυμα καὶ σοβαρά* (γενικὸς τίτλος τῶν χρονογραφημάτων τοῦ Δ. Ψαθῆ στὴν ἐφημερίδα «Τὰ Νέα»).

Μιὰ τάση σὰν αὐτὴ που διαπιστώσαμε εἶναι φυσικὸ νὰ ἐκδηλώνεται πιὸ καθαρὰ στὰ λαϊκὰ κείμενα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποτελεῖ μεγάλο ἐμπόδιο στὴν προσπάθειά μας νὰ παρκαλοουθήσουμε τὴν ἀντισυμμετρία στὴν πορεία της ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὀμήρου ὡς σήμερα. Ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀναμφισβήτητο πλοῦτο τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς τῆς ἀρχαιότητος δὲ μᾶς σώθηκε σχεδὸν τίποτα. Νὰ προσπαθήσουμε πάλι νὰ έντοπίσουμε τὴν ἀντισυμμετρικὴ τάση σὲ ταυτολογικὰ ἢ σχεδὸν ταυτολογικὰ ζεύ-

1. Στὸν Ὀμηρο ἀποθησαυρίσαμε μόνο τὰ ζεύγη τῶν οὐσιαστικῶν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνῃ ὅτι δὲν ὑπάρχουν καὶ ἀντισυμμετρικὰ ζεύγη ρημάτων (π.χ. *μυθήσομαι οὐδ' ὀνομήσω* B 488) ἢ ἐπιθέτων (π.χ. *πολλοὶ τε καὶ ἐσθλοὶ* N 709).

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πολὺ σπάνια λέμε: *βροχὴ καὶ ἥλιος, φίλοι καὶ ἐχθροὶ, τέλος καὶ ἀρχή*. Ἡ συμμορφὸς τοῦ *καὶ* μὲ τὸ ἐπόμενο φωνῆν στερεῖ ἀπὸ τὸ ἀντισυμμετρικὸ ζεῦγος τὸν ἄξονά του.

γη (ἐν διὰ δυοῖν) τῶν ἀρχαίων συγγραφέων θὰ ἦταν ἄσκοπο ἔτσι πού ἡ ἀναμφισβήτητη ὑπαρξή τέτοιων ζευγῶν πλάι σέ πλήθος ἄλλων ὄχι ἀντισυμμετρικῶν — καί μάλιστα σέ καθαρά προσωπικούς συγγραφεῖς — ἐλάχιστη ἀποδεικτική ἀξία θὰ εἶχε¹.

Μετὰ τὸν Ὀμηρο, πρῶτοι οἱ παλαιοχριστιανικοὶ αἰῶνες, ὅταν ἡ μετὰπτωσις ἀπὸ τὸ χρονικὸ στὸ τονικὸ σύστημα ἔχη πιά συντελεστῆ, μᾶς προσφέρουν κείμενα λαϊκά, τὰ ἀπόκρυφα², ὅπου μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε ὕλικό. Καί πραγματικά, καί ἂν παραμερίσουμε πάλι τὰ πάμπολλα ἀντισυμμετρικὰ φυσικὰ ζεύγη (π.χ. ζῶντες καὶ νεκροί, κλοπή καὶ μέθη, ἀρχὴ καὶ τέλος, χολή καὶ ὄξος, θεοὶ καὶ νόμοι, τέφρα καὶ σάκκος, σκότος καὶ σεισμός, κ.ἄ.π.), ἀπομένουν πλῆθος ταυτολογικὰ ἢ σχεδὸν ταυτολογικὰ ζεύγη, πού ὑποστηρίζουν τὴ θεωρία μας. Π.χ. κτήνεσιν καὶ πετεινοῖς ἢ ἐρπετοῖς (Lips. 43, 4. Tisch. 437), φύσιν καὶ φωνήν (Lips. 52, 23), σπορᾶς καὶ ... γένους (Lips. 148, 16), καπνὸν καὶ θεῖον (Lips. 172, 17), πλούτῳ καὶ τροφῇ ἢ πλοῦτος καὶ τιμῇ (Lips. 219, 21. 227, 6), μήτηρ καὶ τροφῆ (Lips. 230, 3), χρόνοις καὶ καιροῖς (Lips. 249, 8 καὶ 9 [-ων]), κύριος καὶ κριτῆς ἢ θεός (Lips. 250, 2. 251, 1), φυλαὶ καὶ γλωσσῶσαι (Tisch. 304. 307), ληστής ἦν καὶ κλέπτῆς (Tisch. 331), ἐν στολῇ καὶ δόξῃ (Tisch. 441 καὶ 447 [-ης]), τιμῇ καὶ δόξα (Lips. 302, 7)³, παίζων σε καὶ γελῶν (Tisch. 327), ὕβριστῆς τε καὶ βλάσφημος (Lips. 97, 24), κ.ἄ.π.⁴

1. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ παραθέσουμε ἓνα μόνο παράδειγμα, ὅπου ἡ γνώσις τῆς ἀντισυμμετρίας μᾶς βοηθᾷ, νομίζουμε, νὰ κατανοήσουμε τὸ κείμενο γλωσσικὰ καλύτερα. Στὸ ἔργο Περὶ οὐρανοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη διαβάζουμε στὴν πρώτη φράσις: ἡ περὶ φύσεως ἐπιστήμη σχεδὸν ἢ πλείστη φαίνεται περὶ τε τὰ σώματα καὶ μεγέθη καὶ τὰ τούτων οἴσα πάθη... Τὸ ἀντισυμμετρικὸ ζευγάρει σώματα καὶ μεγέθη, πού καί στὸν ἐξάμετρο θὰ ταίριαζε, ἀπαντᾷ στὴν ἴδια σελίδα δύο ἀκόμα φορές (268 a 4 καὶ b 14). Δὲν ἀποκλείεται τὸ ζευγὸς αὐτό, καθιερωμένο ἴσως ἤδη ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς (δὲς τὴ σύνδεση τῶν δύο ἐνοιῶν στὸ Δημόκριτο — ἀπόσπ. Α 18, 17 b D — Ἀριστοτ. Η. γενεσ. καὶ φθορ. Α 2, 316 a 13 — καὶ στὸ Γοργία — ἀπόσπ. Β 3 D — Σέξτ. ἐμπειρ. μαθημ. 7,73) νὰ τυποποιήθηκε στὴ φιλοσοφικὴ γλώσσα καὶ νὰ ἐπηρέασε τὴ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ προτίμηση τῆς ἀντισυμμετρίας φανερῶνεται στὴν παράλειψη τοῦ ὀριστικοῦ ἄρθρου πρὶν ἀπὸ τὴ λέξις *μεγέθη*, πού τώρα καταλαβαίνουμε γιατί, ἂν καί τὸ νόημα τὸ ἀπαιτοῦσε, παραλείφτηκε.

2. Παραπέμπουμε στὶς σελίδες τῶν ἐκδόσεων τοῦ Const. Tischendorf (Evangelia apocrypha, ²Lipsiae 1876) καὶ τῶν R. A. Lipsius - M. Bonnet (Acta Apostolorum apocrypha, τ. 2, 2, Lipsiae 1903 = Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1959).

3. Πβ. ἤδη Ἀριστ. Πρωτρεπτ. (;) Ἀπόσπ. 10a Ross = Ἰαμβλ. Πρωτρεπτ. 8 (47.5 - 21 Pistelli).

4. Δὲ θὰ εἶναι σύμπτωση, πιστεύουμε, καὶ ὅτι οἱ δύο ληστὲς πού σταυρώθηκαν μαζί μὲ τὸ Χριστὸ ὀνομάστηκαν ἐλληνικὰ Δυσμαῖς καὶ Γέστας (δὲς π.χ. Tisch.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀποτέλεσε τὸν τρίτο κύκλο λαϊκῶν κειμένων πού μελετήσαμε. Ὅσο κι' ἂν ἡ καταγραφή του εἶναι νεώτερη, κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ μορφολογία του ἀντιπροσωπεύει τάσεις καὶ προτιμήσεις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ 1000 μ.Χ. περίπου (παραλογές, ἀκριτικά) ὡς σήμερα. Παράλληλα μελετοῦμε τὸ ὕλικό πού μᾶς προσφέρει ὁ Ἐρωτόκριτος¹. Ὅπως ὁ Ὀμηρος, ἔτσι καὶ ὁ Κορνάρος πιστεύουμε πὼς βασίστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸν τυποποιημένον γλωσσικὸ πλοῦτο τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς ἐποχῆς του. Ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴ μετρικὴ μορφή τοῦ δεκαπεντασύλλαβου πού τὴν εὐνοεῖ — χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείη τίς ἐξαιρέσεις — ἡ ἀντισυμμετρία ἀντιπροσωπεύεται στὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ ἓνα τεράστιο ἀριθμὸ ζεύγη, πού τὰ περισσότερα ἀπαντοῦν περισσότερες ἀπὸ μία, συνήθως πολλὰς φορές, καὶ πού ὄχι σπάνια εἶναι κοινὰ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε πάλι σὲ μερικὰ μόνο χαρακτηριστικὰ ταυτολογικὰ ἢ σχεδὸν ταυτολογικὰ παραδείγματα:

Λέντρα ἢ κλάρες καὶ κλαριά (A 218, 64, 1. B 94, 115, 4. B 95, 118, 5. Ἐρωτ. B 1383), *ὄρη καὶ βοννά* (A 14, 5, 3· πβ. *τὰ ὄρη καὶ οἱ βοννοί*: Tisch. 448), *γράμμα καὶ γραφή* (B 160, 5 A', 3· πβ. *γράμμα καὶ χαρτιά*: Ἐρωτ. A 1503), *χῶμα γῆ πηλός* (A 20, 10, 7· πβ. *βοῦρα καὶ πηλά*: Ἐρωτ. Δ 586. E 1138), *μπάρμπα καὶ τατά* (B 156, 31, 5· πβ. *παῖδι καὶ τέκνο*: Ἐρωτ. A 2054· *κύρη καὶ γονή*: Ἐρωτ. Γ 739), *ὄψη καὶ μορφή* (B 184, 5, 3)², *ταγὴ καὶ ρόβι* (B 7, 2 Δ', 13), *σκόλη καὶ γιορτή* (B 263, 100, 21), *τῆαί λέει τῆαί λαλεῖ* (πολὺ συνηθισμένον στὰ ἀκριτικά καὶ τίς παραλογές· πβ. *μιλεῖ καὶ λέει*: A 56, 29, 8 καὶ ἀπὸ τὸν Πουλολόγο³, *λαλεῖς καὶ λέγεις*: 43), *κόκκινα καὶ στολιστά* (B 128, 17, 30), *μέγα καὶ φρικτόν* (B 9, 3 Γ', 23· πβ. *ψηλὸ καὶ μέγα*: B 45, 16, 1). Πβ. *ἀκόμα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο*: *ἄδεια καὶ καιρὸ* (Γ 414), *ξύλο γῆ κλαδί* (Γ 345), *ὄρνια καὶ θεριά* (B 1388), *ἀγαπᾷ καὶ ρέγεται* (A 779· πβ. Γ 693), *γρι-*

245). Ἡ προέλευσις τῶν ὀνομάτων εἶναι σκοτεινὴ: *Δυσμᾶς* (παραλλαγή σὲ μερικὰ συριακὰ χειρόγραφα Dumachos) = *Δύσμαχος*; *Γέστας* = παραφθορὰ τοῦ *ληστής* με ἐπίδραση τοῦ συριακοῦ *gajjāsa* (= *ληστής*); Δὲς R. Eisler, Ἰησοῦς βασιλεὺς οὐ βασιλεύσας, τ. 1, Heidelberg 1929, 459, 1 καὶ 2.

1. Γιά τὰ δημοτικὰ τραγούδια παραπέμπουμε στὴ συλλογὴ τοῦ Δ. Π ε τ ρ ὀ π ο υ σ τῆ Βασικῆ Βιβλιοθήκη (ἀριθμ. 46.47, Ἄθῆνα 1958 - 59): τόμος, σελίδα, ἀριθμὸς τραγουδιοῦ, στίχος· γιά τὸν Ἐρωτόκριτο στὴν ἐκδοσὴ Ξανθοῦ-δίδη ('Ἡράκλειο 1915): βιβλίον, στίχος.

2. Τὸ ζευγάρι αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι ἀπόγονος τοῦ ὀμηρικοῦ *δέμας ἢ φωνὴν καὶ εἶδος*. Γιά τὸ ἐνδιάμεσον στάδιον εἶδος καὶ μορφήν δὲς π.χ. Ἄριστος. Π. ψυχῆς 107 b 23 καὶ Παλαίφατος, Π. ἀπίστων (προοίμιον).

3. Kritische Textausgabe von St. Krawczynski, Berl. Byz. Arb. (Deutsche Akad. d. Wiss.) 22, Berlin 1960.

νῶ καὶ κλαίω (Γ 51), δειλιοῦν καὶ τρέμου (Δ 1632), κεντᾶ καὶ βράζει ἢ καίει ἢ ξάφτει (Α 324, 2004, Γ 5, Δ 638), ἄγριο καὶ θολό (Α 1954), φρόνιμες καὶ γνωστικές (Γ 1596· πβ. καὶ γνωστικά καὶ φρόνιμα: Δ 1208).

Στὰ παρακάτω παραδείγματα ἡ σειρά τῶν παρατασσόμενων οὐσιαστικῶν μερικὲς φορὲς ἀντιστρέφεται: χαρὰν καὶ γάμους (Α 25, 12 Ε', 1· πβ. Ἐρωτ. Ε 1230 καὶ Πουλολ. 2) γάμος καὶ χαρά (Β 187, 11, 6, Ἐρωτ. Ε 644, 782)· πβ. γέλια καὶ χαρές (Α 42, 21 Γ', 14· πβ. Α 123, 30, 1), καημούς καὶ πόνους ἢ πάθη ἢ πρίκα (Β 42, 4, 2, Ἐρωτ. Α 808, Γ 768, Δ 815) πόνος ἢ πρίκα καὶ καημό(ς) (Ἐρωτ. Β 723, Δ 1974), καιροὺς καὶ χρόνους (Ἐρωτ. Ε 1126) χρόνοι καὶ καιροί (Β 185, 7 Α', 1, Ἐρωτ. Β 803, Γ 786· πβ. Α 152, 4 Α', 13, Ἐρωτ. Α 48, Δ 851, Ε 1393), χωριὰ καὶ χώρα (Ἐρωτ. Γ 908) χῶρες καὶ χωριά (Α 135, 35 Β', 25 = 29, Α 172, 34, 9, Ἐρωτ. Β 203, Γ 176, Δ 2011).

Ἡ μελέτη μας πρόσθεσε στοὺς ἤδη γνωστοὺς κανόνες¹ τοῦ πρώτου καὶ καλύτερου καὶ τῆς ἀύξης (ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς) μιὰν ἀκόμα τάση πού ἐπιδρᾷ στὴν ὀργάνωση τῶν παρατακτικῶν ζευγῶν. Ἐνῶ ὅμως οἱ δύο πρώτοι κανόνες ἀφοροῦν κυρίως τὴν καλαίσθητη τακτοποίηση δύο μελῶν, πού ἀποτελοῦν δ ε δ ο μ ε ν α, ἡ τάση τῆς ἀντισυμμετρίας ἐκφράζεται γνήσια μόνο στὰ ταυτολογικά ἢ σχεδὸν ταυτολογικά ζεύγη, σὲ περιπτώσεις λοιπόν, ὅπου αὐτὸς πού μιᾶ π ρ ο τ ῖ μ η σ ε νὰ τοποθετήσῃ ἓνα ζεῦγος ἐκεῖ πού καὶ ἓνας μόνο ὄρος θὰ ἔφτανε γιὰ νὰ ἀποδώσῃ τὸ νόημα. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐνσυνείδητη ἢ ὑποσυνείδητη προτίμηση ἐξηγεῖ νομίζουμε ἀπόλυτα τὴν αἰσθητικὴ οὐσία τῆς ἀντισυμμετρίας: τὸ ἀντισυμμετρικὸ ζεῦγος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ρυθμικά δ ι α φ ο ρ ο π ο ι η μ ε ν α μέλη πού ὥστόσο συνδυάζονται σὲ ἓ ν α ὀργανωμένον εὔρυθμον σύνολο.

Ἄλλες γλώσσες, ὅπου οἱ τονικοὶ κανόνες δὲν ἐπιτρέπουν, ἢ τουλάχιστο δὲν εὐνοοῦν, τὴν ἀντισυμμετρία, πετυχαίνουν ἀνάλογο ἀποτέλεσμα παρατάσσοντας μέλη ὁμόηχα· πβ. π.χ. τὰ γερμανικά ζεύγη Mann und Maus, Haus und Hof, Ach und Krach, Wind und Wetter, Sang und Klang, Saus und Braus, Saft und Kraft, Saek und Paek κ.ἄ.π. Ὅριακὴ εἶναι ἡ θέση τῶν ζευγῶν ὅπως klipp und klar ἢ rumpelt und pumpelt, ὅπου ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μέλη — λέξι ἀνύπαρκτη — δημιουργήθηκε μόνο καὶ μόνο γιὰ χατίρι τοῦ σχήματος ἐν διὰ δυοῖν καὶ τῆς ὁμοηχίας του.

Ἡ ὁμοηχία ὡς παράγοντας συνοχῆς μιᾶς παράταξης δὲν εἶναι καὶ στὰ ἑλληνικά ἀγνωστη, π.χ.: ἔργον τε ἔπος τε (Ο 234), σῶας τε κύνας τε (σ 105), φόβω καὶ τρόμω (Tisch. 436, 1), μανᾶες καὶ κυράες (Α 113, 22 Β', 4), ὁ ψεύτης κι ὁ κλέφτης..., γναλιὰ καρφιά, πράματα καὶ θάματα (λαϊκὰ), κ.ἄ. Στὴ γλώσσα μας ὅμως

1. Δὲς γ' αὐτοὺς τὴν εἰσαγωγή καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς (ἐδῶ σελ. 244,1).

πρόκειται για τάση δευτερεύουσα, πού τις περισσότερες φορές συνδυάζεται με τὸ νόμο τῆς αὐξήσης, π.χ. *θάλασσα μικροθάλασσα καὶ μικροκυματοῦσα* (B 178, 13, 5), *σφάζουν τὸ βοῦ τὸ βοῦβαλο τῆ βουβαλιᾶς τῆ μάνα* (A 44, 22 A', 7), *σπίτι μου σπιτάκι μου σπιτοκαλυβάκι μου* (λαϊκό), ἢ συχνὰ καὶ με τὴν ἀντισυμμετρία, π.χ.: *χῶρες καὶ χωριά, κλάρες καὶ κλαριά* (δὲς παραπάνω σελ. 249), *κλώνους καὶ κλωνιά* (B 245, 67, 7), *χάρες καὶ χαρές* (B 147, 5 H', 13), *χρόνια καὶ χρονιές* (A 128, 32, 26) κ.ἄ.π.: πβ. *ἀκόμα: τὸ βράδυ τὸ βραδὺ* (A 50, 24 B', 1), *τὸ δρόμο τὸ δρομί* (A 64, 33 Δ', 33 = 44. A 78, 4 B', 16 καὶ 23).

Ἡ λαϊκὴ ἀγάπη γιὰ τὸ σχῆμα ἐν διὰ δυοῖν δὲν ἐκφράζεται μόνο στὰ ἀπλὰ παρατακτικὰ ζεύγη¹ οἱ ἐργασίες τῶν S. Baud - Bony καὶ Στ. Κυριακίδη γύρω στὴν ἰσομετρία καὶ τὸν ἰσομετρικὸ παραλληλισμὸ ἔδειξαν ὅτι τὸ ἴδιο σχῆμα ἀπαντᾷ καὶ στὴ δομὴ τοῦ δημοτικοῦ μας στίχου (τοῦ δεκαπεντασύλλαβου κυρίως), ὅπου πολὺ συχνὰ τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο ἐπαναλαμβάνει με ἄλλα λόγια ἢ παραλλάζει μόνο τὸ νόημα τοῦ πρώτου. Ἔτσι δημιουργοῦνται πάλι ταυτολογικὰ ἢ σχεδὸν ταυτολογικὰ φραστικὰ ζεύγη, πού ἡ αἰσθητικὴ τους οὐσία ἀπαιτεῖ πάλι σύνδεση καὶ διαφορισμὸ. Κεντρικὸ ρόλο στὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος βρήκαμε νὰ παίζῃ σὲ ἓνα πλῆθος ἀπὸ παραδείγματα¹ ἢ γνωστὴ μας πιά ἀντισυμμετρία:

π α π ἄ ς τὴν εἶδε κι ἡσφαλε, δι ἄ κ ο ς κι ἀποξεχάθη (A 109, 19 B', 28)
πβ. A 181, 8, 12. B 23, 10 Δ', 5.

βγαίνει στὰ ὄ ρ η κλαίοντας καὶ στὰ β ο υ ν ἄ ρ ω τ ὶ ὄ ν τ α ς (B 89, 102 Γ', 12)
πβ. A 158, 10, 4. A 232, 87, 6.

δὲ θέμ' ἀπὸ τὰ γ ρ ὅ σ ι α σου, μηδ' ἀπὸ τὸ φ λ ο υ ρ ῖ σου (A163, 19, 21)
πβ. A 51, 24 B', 15 (ἀντισυμμετρία καὶ ὁμοηχία: πόδια - ποδιά).

Ἡ συντακτικὴ καὶ νοηματικὴ παραλληλία τῶν ἀντισυμμετρικῶν μελῶν τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ τὰ συνδέει στὸ γνωστὸ μας εὐρυθμὸ σύνολο, πού με τὴ σειρά του ἀποτελεῖ παράγοντα σημαντικὸ στὴ σύνδεση καὶ τὸ διαφορισμὸ τῶν δύο ἡμιστιχίων. Ἰδιαιτέρως αἰσθητικὴ γίνεται ἡ κεντρικὴ θέση τῶν ἀντισυμμετρικῶν μελῶν στὰ παραδείγματα ἐκεῖνα, ὅπου καὶ ὁ λεξιλογικὸς διαφορισμὸς τῶν δυὸ ἡμιστιχίων βασιζέται ἀποκλειστικὰ ἢ σχεδὸν σ' αὐτά, π.χ.:

χ ρ ὄ ν ο ς ἔρθαν κι ἐπέρασαν καὶ ο ἰ ἔρθαν κι ἐδέβαν (A 153, 4 Γ', 9)
τζαὶ πέ μου τζαὶ τὸν τ ξ ὄ ρ η ν σου, πέ μου τζαὶ τῆ γ γ ε ν ι ἄ σ σου (A 13, 3, 186)

πβ. A 16, 8, 14 = 17, 8, 39. A 143, 45 B', 11.

1. Πάνω ἀπὸ τριακόσια στὰ δημοτικὰ τραγούδια τῆς συλλογῆς πού ἐξετάσαμε γύρω στὰ διακόσια στὸν Ἐρωτόκριτο.

οἷλα γιὰ μένα τὰ λ α λ ε ἰ ς, οἷλα γιὰ με τὰ λ έ ε ι ς (A 52, 25, 13)

πβ. A 51, 24 B', 3. A 6, 2 B', 1 καὶ 9 = A 27, 12 E', 48. A 231, 85 A', 9 = 250, 110, 7 καὶ 8. B 174, 2 B', 1. B 187, 10, 1. B 45, 16 A', 7.

Στὰ τελευταῖα παραδείγματα ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ θέση ποῦ ἔχουν καταλάβει τὰ ἀντισυμμετρικὰ μέλη: στὸ τέλος κάθε ἡμιστιχίου ὑπογραμμίζουν με τὴν παρουσία τους τὴ μόνη οὐσιαστικὴ διαφορὰ ποῦ παρουσιάζουν μεταξύ τους τὰ ἡμιστίχια τοῦ δεκαπεντασύλλαβου, τὸ γεγονός ὅτι τοῦ πρώτου ἡ κατάληξη εἶναι ὀξύτονη καὶ τοῦ δεύτερου παροξύτονη. Τέτοια παραδείγματα ὑπάρχουν πάμπολλα, π.χ.: A 41, 21 B', 5. A 79, 5, 5. A 117, 24 A', 2. A 117, 24 A', 27. A 194, 27 A', 6 (με ὁμοημία: σκυλί - σκύλος). A 213, 54, 1. A 238, 96 E', 8 (δωδεκασύλλαβος). B 186, 7 B', 4. B 187, 10, 1. B 189, 16, 3. B 235, 38 Z', 10. B 249, 81 A', 7· καὶ ἀπὸ τὸν Ἑρωτόκριτο: A 80, 764, 1709, 2050, Γ 1565, Δ 482 κ.ἄ.π. Πολὺ συχνὰ συναντοῦμε ἐδῶ καὶ τὰ ἀντισυμμετρικὰ φυσικὰ ζεύγη: μόνο π.χ. τὸ ζεῦγος βουνά - κάμποι ἀπαντᾶ στὸ τέλος τῶν ἡμιστιχίων πάνω ἀπὸ δεκαπέντε φορές στὰ δημοτικὰ τραγούδια ποῦ ἐξετάσαμε.

Ἡ ἀναμφισβήτητη τυποποίηση τοῦ ὕλικου καὶ τὸ γεγονός ὅτι σὲ μεγάλη πλειοψηφία τὰ ἀντισυμμετρικὰ ζεύγη ποῦ συναντήσαμε χωρισμένα στὰ ἡμιστίχια μᾶς ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὴν καθαρὰ παρατακτικὴ τους χρῆση ἐπιβεβαιώνουν μιὰν ἀκόμα φορά τὴ θέση μας καὶ μᾶς δίνουν, νομίζουμε, τὸ δικαίωμα νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀνίχνευση κατασκευῶν πρὸ πολὺπλοκων.

Διπλὴ ἀντισυμμετρία

Σχήματα¹: ~ - ~ - | | - ~ - ~ ἢ σπάνια - ~ - ~ | | ~ - ~ -

Παραδείγματα²:

¹ *Ἦτον Μακρῆς ἀπ' τὸ Ζυγὸ καὶ Τσόγκας ἀπ' τὸ Βάλτο*

(A 221, 69 A', 4)

1. Μακρὸ καὶ βραχὺ σημαίνουν φυσικὰ ἐδῶ τονισμένο καὶ ἄτονο.
2. Θυμίζουμε καὶ ἓνα ἀνάλογο σχῆμα ἀπὸ τὴν «Ἄρνηση» τοῦ Γ'. Σεφέρη: *με τί καρδιά με τί πνοή τί πόνοις καὶ τί πάθος*: πβ. Ἑρωτ. Δ 833: *καὶ τὴν καρδιά καὶ τὴν πνοή, τὰ μέλη καὶ τὸ φῶς του*. Ὅπως κάθε λαϊκὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο ἔτσι καὶ ἡ ἀντισυμμετρία φυσικὸ εἶναι νὰ ἐπηρέασε μερικὲς φορές ὄχι μόνο καθαρὰ λαϊκότροπων (π.χ. Κορνάρου, Κρυστάλλης), ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἔντονα προσωπικῶν ποιητῶν τὸ ὄφος.

νά ᾽ν τὸ σπαθί του στὸ σπαθὰ κι ὁ μαῦρος του στὸν κάμπο
(A 46, 22 B', 22)

γύρευς' ἀπὸ λαγὸ τυρὶ κι ἀπ' ἄγριο γίδι γάλα
(A 107, 18 Z', 7)

κι ἄπλωσε τὰ ξανθὰ μαλλιὰ καὶ κλαῖν τὰ μαῦρα μάτια
(A 75, 3 A', 5)

παίρνει τὰ ὄρη πίσω του καὶ τὰ βουνὰ μπροστά του
(A 70, 1, 30)

μὰ ἢ μοῖρα ἄλλους ψηλὰ πετᾶ κι ἄλλους στὰ βάθη γέρονι
(Ἐρωτ. B 2280)

ὁ νοῦς μου τὰ βουνὰ κρατεῖ καὶ μὲς στὰ δάση μπαίνει
(Ἐρωτ. Γ 359)

Ἄντισυμμετρικὸς παραλληλισμὸς

Σχήματα: - ∪ ( ) ∪ - ∪ ∪ ∪ - ( ) - ∪ ∪ - ( ) - ∪ ∪ ∪ - ∪ ( ) ∪ -

Παραδείγματα:

διφοῦν τὰ λάφια γιὰ νερὸ καὶ τὰ πουλιὰ γιὰ δρόσο
(A 78, 4 B', 3 = 29)

διφοῦν οἱ κάμποι γιὰ νερὰ καὶ τὰ βουνὰ γιὰ χιόνια
(A 183, 11, 1 = B 70, 61, 1)

νά κάμω χιόνι στὰ βουνὰ καὶ τὸ νερὸ ᾽ς τσι κάμπους
(A 25, 12 Δ', 10)

πβ. ἀκόμα: A 18, 8, 68 = 74. A 237, 96 A', 12. A 241, 102 A', 4. B 71, 65, 6. B 119, 13 I', 5. B 230, 33, 4· κι ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο: A 263, 265, B 503.

Τὸ ἴδιο ζευγάρι δύο φορές χιαστά:

κι ἀπὸ τὴν τέντα στὸ λουτρό κι ἀπ' τὸ λουτρό στὴν τέντα
(A 136, 35 Γ', 4)

Ἄφηνει ἢ μάνα τὸ παιδὶ καὶ τὸ παιδὶ τὴ μάνα
(A 162, 18, 7)

πβ. A 170, 31, 11. B 223, 19 A', 8 = 247, 78, 3. B 225, 23 Γ', 2.

Γιάννη φωτιά στὸ στόμα σου καὶ λαύρα στὸ κορμί σου
(A 115, 23 A', 7)

πβ. φωτιά νὰ κάψη τ' ἄσπρα του καὶ λαύρα τὰ φλωριά του
(A 217, 60, 16)

βάλλει φλωριά στὶς τσέπες της καὶ γρόσκια στὴν ποδιά της
(A 147, 50, 5)

εἶχα μῆλιά στήν πόρτα μας καί κλῆμα στήν ἀδλή μας

(B 245, 66, 2)

πβ. μῆλιάν ἔχεις στήν πόρταν σου καί κλῆμα στήν ἀδλή σου

(A 133, 34 B', 22)

πβ. ἀκόμα: B 7, 2 Δ', 26. B 180, 15 B', 9. B 238, 47, 2. B 255, 94 B', 11.

Φορεῖς τῶν ἀντισυμμετρικῶν σχημάτων στά τελευταῖα παραδείγματα δέν εἶναι πιά παρατακτικά ζεύγη ἀλλά δύο συντακτικά στενά συνδεδεμένα δισύλλαβα. Μὲ τὴν ἴδια μορφή συναντοῦμε καμιά φορά τὴν ἀντισυμμετρία καὶ στὸν πεζὸ δημοτικὸ λόγῳ, π.χ. πέτρα πὸ κυλᾶ μαλλὶ δέν πιάνει· κάνε τὸ καλὸ καὶ οἷξ' το στὸ γιαλὸ.

Ἰωάννινα, Φιλοσοφικὴ Σχολή

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ